

УДК 811.161.2

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2025.4.4>**А. А. ТАРАН***кандидат філологічних наук, доцент,**докторантка кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики,**Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,**м. Черкаси, Україна**E-mail: alla_taran@ukr.net**<https://orcid.org/0000-0001-8091-1477>*

МОВНА КАРТИНА СВІТУ УКРАЇНЦІВ У ПІДРУЧНИКАХ З МАТЕМАТИКИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано мовну картину світу українців на матеріалі навчальних текстів із підручників Я. Чепіги, Ол. Астряба і О. Степовика, що вийшли друком на Наддніпрянщині в першій третині ХХ століття. Універсальне поняття – мовна картина світу – потрактовано як засіб виявлення знань про світ. З'ясовано, що кожна задача – це проживання ситуації, культурний фон, у який занурюються учні в процесі навчання. Значну увагу звернено на лексику торговельно-економічної сфери, оскільки економіка була одним із аспектів вивчення математики. Виокремлено тематичну групу назв учасників торговельно-економічних відносин та підгрупу назв осіб, які займаються перепродажем заради прибутку, здійснено їхнє гіперо-гіпонімічне впорядкування. Простежено, що деякі лексеми не кодифіковані і побутують лише в розмовному мовленні. Зібраний матеріал уможливив виокремлення також таких тематичних груп: назви будівель, господарських споруд та їх частин (тематична підгрупа – назви приміщень чи господарських об'єктів для утримання свійських тварин, птиці, комах); назви споруд, обладнання, машин і механізмів, їхніх частин, що становить основу транспорту; назви ділянок землі. Оскільки одвічним для українців є хліборобство, то в задачах шкільних підручників досліджуваного періоду засвідчено іменники на позначення хлібних злаків. У складі цих тематичних блоків лексем важливі опозиції: *обмолочена* (зерно) – *необмолочена* (помолочена) *зернова культура*. Констатовано, що відображена в навчальних текстах мовна картина світу є фактом національно-культурної спадщини українців.

Ключові слова: мовна картина світу, торговельно-економічна лексика, тематична група, тематична підгрупа, гіперонім, гіпонім.

Поставлення проблеми. По-новому осмислюючи зв'язок мови, людини та світу, антропоцентрична лінгвістична парадигма «розглядає явища мови в тісному зв'язку з людиною, її мисленням та духовно-практичною діяльністю» [Ставицька: 11]. Мова постає основним джерелом і головним чинником духовної діяльності людини. Зовнішні умови життя і матеріальний світ (об'єктивна реальність) визначають свідомість людей і їхню поведінку, що знаходить відображення в мові. Тому актуальною на сьогодні є проблема дослідження взаємодії пізнання, мови і культури. Антропоцентричність картини світу полягає в акцентуванні на значущих для людини об'єктах і поняттях. За Єжи Бартмінським мовна картина світу – це загальне знання про реальний світ, закріплене в мові в лексичних значеннях і семантичних конотаціях смислових одиниць і матеріально виражене в конкретному тексті [Bartmiński : 395].

Світ для дитини починається з відчуттів, а результати пізнання вона фіксує в слові. Про це ще на початку ХХ століття зауважували педагоги в методичних рекомендаціях викладання навчальних предметів: *«8–12 років у житті дитини – це доба, коли ...дитина широко розплющеними очима дивиться на світ, пожадливо вбираючи в себе таємні його звуки так само, як молода рослина вбирає соняшне¹ світло, тепло й пахощі повітря, або марніє й гине так само, як та ж молода рослина, коли навколо неї холод, темрява й задушливе повітря»* [Дога : 6]. Шкільні підручники є джерелом знань, засобом впливу на свідомість учнів, формування їхньої культури, ретрансляції концептуальної інформації. Це багатоаспектний і комплексний об'єкт для аналізу мовної картини світу українців.

¹ Тут і далі збережено орфографію авторів цитат. – А. Т.

Основоположник загального мовознавства як окремої дисципліни В. Гумбольдт розглядав мовну діяльність у нерозривному зв'язку з діяльністю мислення. У його розумінні мова – орган, який формує думку. Інтелектуальна діяльність, цілком духовна, глибоко внутрішня і така, що проходить у певному розумінні безслідно, через звук матеріалізується в мовленні і стає доступною для чуттєвого сприймання. Тому інтелектуальна діяльність і мова являють собою єдине ціле [Humboldt : 75]. У розумінні О. О. Потебні мова не лише відома система прийомів пізнання, а водночас один із способів усвідомлення естетичних і моральних ідеалів. Опорним в аргументації дослідника є порівняння мови із зором: як будь-які зміни в будові ока і у функціонуванні зорових нервів неминуче дають інші відчуття й зумовлюють зміни у світосприйнятті; так само будь-який дріб'язок у структурі мови повинен давати без нашої згоди комбінації фрагментів думки. Вплив будь-якої мовної дрібниці на думку певною мірою єдине і незамінне [Потебня : 84].

За Гегелем зрозуміти предмет – це усвідомити його поняття, сформоване до нас у нашій мові. Отже, мова є начебто тілом мислення і водночас витвором думки. Через неї нічого не можна виразити, що не було б загальним [Hegel : 82]. В. В. Жайворонок переконливо аргументував важливість слова як засобу перетворення вражень на новий предмет пізнання. Він переконував, що слово, залишаючись завжди засобом вираження думки, відтворює видозміни вражень про предмет, нове його бачення, отже, нове знання про нього, тому виступає також посередником між попереднім і новим поняттєвим смислом і тим самим нарощує значення [Жайворонок : 37].

У лінгвоукраїністиці актуальним сьогодні є дослідження проблем взаємодії пізнання, мови і культури. На думку С. Я. Єрмоленко, термін *мовна картина світу* за всіх його різних тлумачень виявився досить змістовним для пояснення зв'язку між мовними знаками і тим, що і як вони означають. Сучасна лінгвістика для дослідження мовної картини світу активно використовує інструментарій лексико-семантичного поля [Єрмоленко: 40].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвоукраїністиці стрижневі питання

мовної картини світу стали об'єктом наукового розгляду В. В. Жайворонка, Л. А. Лисиченко, В. І. Кононенка, В. П. Сімонок, О. Городецької, С. Я. Єрмоленко, В. М. Манакіна, Ж. Соколовської та ін.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна задача в підручнику з математики першої третини ХХ століття – це проживання ситуації, культурний фон, у який занурювалися учні під час навчання в школі. Економіка була одним із аспектів викладання математики. Учні ознайолювали з реаліями довкілля, основами ринкової економіки, адже діти виростили серед тих, хто вирощував овочі і фрукти, худобу і птицю, продавав їх на ринку, і тих, хто скуповував товар та потім перепродавав. Тому в підручниках з математики йшлося про підприємницьку діяльність як форму господарювання. У процесі означування назв учасників торговельно-економічних відносин гіперонімом є лексема **купець** «особа, що займається приватною торгівлею; покупець» [ЕСУМ, III: 147], напр. : *Купець продав товару на 125000 карб. Купець мав пшениці та жита на 25600 карб.; продавши цей хліб, він на пшениці вбаривував 4560 карб., а на житті своїх не добрав 1275 карб. За скільки продав він увесь хліб?* (Степовик : 48). Цікавим є розвиток синонімічного ряду на основі спільності загального значення – купець – крамар – лавочник – **торговець**, напр. : *Крамарь купив 13 бочонків з олією* (Чепіга : 53). *Крамарь купив краму* (Чепіга : 13); *Лавошник купив чаю. Лавошник купив декілька джеркалець* (Чепіга : 100). У Словнику Б. Грінченка зафіксовано лексему **крамарь** у значенні «1. Купець, торговець, лавочник; 2. Разнощикъ товара, преимущественно краснаго, коробейникъ [Грінченко : 1136]. В академічному «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського і С. Єфремова до російського слова **лавочник** подано українські відповідники *крамар, крамарик, крамарочок, (презр.) крамарчук* (<https://r2u.org.ua>). Цікаво, що в задачниках Я. Чепіги, Ол. Астряба, О. Степовика, надрукованих на Наддніпрянщині, не засвідчуємо слова **торговець**, натомість у «Книжці рахунковій для австрійських звичайних шкіл народних» Франца Мочніка (Відень, 1896) вжито різні варіанти цього слова: *Торговник овочів пересилає кіш морель* (Мочнік : 89); *Торговельник вина*

має 18 hl вина по 56 K (Мочнік: 76); **Торговец** збіжа має ячмінь по 10 K 40 h (Мочнік : 77); **Торгуючий** збіжем купив 42 hl по 13 K (Мочнік : 72). До того ж торговником називали саме купця, напр. : **Торговец (купець)** *убезпечив свої запаси на 3/10 за 6 місяців* (Мочнік : 53). Зібраний матеріал уможливує гіпонімічне впорядкування назв осіб, пов'язаних із торговельною діяльністю: **бакалійник** «Торговец бакалейними товарами» [Грінченко : 1006]; **Бакалійщик** *купив 7 однакових бочонків вина за 590 карб.* (Степовик : 93); **різник** «2) Торговец мясомъ»: **Різник** *продав м'яса: в перший день 120 пуд. 25 хун. 16 лот.* (Степовик : 130). У Словнику Грінченка кодифіковані ще такі назви торговців: **кісник** «Торговец косами для косьбы, раз'їзжающій по селамъ» [Грінченко : 1062]; **кавунник** «Торговец арбузами» [Грінченко : 1006]; **залізник** «Торговец жел'зомъ» [Грінченко : 799]; **дуганяр** «Торговец табакомъ» [Грінченко : 664]; **бараняр** «Торговец баранами» [Грінченко : 80]; **бакалійник** «Торговец бакалейними товарами» [Грінченко : 71]; **соляр** «2) Торговец солью» [Грінченко : 2463]; **тютюнник** «Табаководъ, торговец табакомъ, рабочій на табачныхъ плантаціяхъ» [Грінченко : 2644]; **папірник** «Бумажний фабриканта, торговец бумагой» [Грінченко : 1657]; **щетінник** «Торговец мелкимъ товаромъ, разносящій по селамъ и пром'ївнующій за щетину и другіє сельскіє продукты» [Грінченко : 2944]; **книгарь** «Книжний торговец, книгопродавецъ» [Грінченко : 1077].

В окрему підгрупу виокремлюємо назви осіб, які займаються перепродажем заради прибутку. Деякі з них не кодифіковані і побутують лише в розмовному мовленні, напр. : **Яешник** *скупив на селі яйця, по 80 коп. за сотню* (Степовик : 167). У Словнику Грінченка **яешник** – «Грибъ» [Грінченко : 2957], натомість у контексті йдеться про особу, яка скуповує яйця, а потім перепродує. Слово **барішник** зафіксовано як багатозначне «1) Торговец лошадыми. 2) Торгащъ, барышникъ» [Грінченко : 82]. У «Словарі російсько-українському» М. Уманця, А. Спілки до лексеми **барішник** подано такі українські відповідники: **барішник, менжун, (волами) – прасол, кіньми – леверант** напр. : *Продавши четверо коней за 168 карб., барішник мав 40 карб. користи. Почім він сам платив за коні,*

котрі купував по одній ціні? (Степовик : 15). **Прасол** у Словнику Грінченка має значення «Мелкій торговец преимущ. вяленой рыбой и солью» [Грінченко : 2087], але в навчальних текстах вжито в значенні «барішник», напр. : **Прасол** *дав за коней 300 карб. Три прасоли, скинувшись порівну грішми, накупили худоби тай вбарішували 690 карб.* (Степовик : 118). Лексеми **ліверант** у 3-ьому виданні Словника Грінченка зафіксовано в значенні «1. Барышник лошадыми; 2. Поставщикъ», напр.: **Ліверант** *першого дня продав 14 коней, а другого дня на 10 коней менше* (Чепіга : 68). Спостерігаємо поодинокі вживання лексеми **перекупщик** порівняно з фемінітивом **перекупка**, бо перекупництвом на базарах займалися переважно жінки – вони скуповували продукцію в одних селян і продавали іншим, пор. : **Перекупка** *продала 800 яблук та 800 дуль* (Астряб : 10); **Перекупка** *купила декільки сотень кавунів* (Чепіга: 102); *У перекупки було 15 пуд. яблук по 1 карб.* (Чепіга : 104). Відповідно до слововжитку початку ХХ ст. слово **перекупщик** має синонімом **перéкупень** «Мелкій торговец; перекупщикъ» [Грінченко : 1696], **перекупецъ, перекупник**. Спільнокореневі **перекупщик** і **скупщик** мають різну історію функціонування в українській мові. **скупщик** є гіперонімом до гіпонімів **животінник** «Гуртовщикъ, скупщикъ скота на убой» [Грінченко : 702]; **кб́яшник** «Скупщикъ птиць, їздящій для этого съ койцемъ въ селахъ» [Грінченко : 1133]; **я́лишник** «Скупщикъ скота» [Грінченко : 2961].

Договірні зв'язки передбачають участь підрядників, напр. : **Підрядчик** *згодився поставити чоботи по 5 карб.* (Степовик : 86); **Підрядчик** *заплатив теслярам та мулярам 150 карб.* (Чепіга : 86); У словниках періоду «коренізації» української мови зафіксовано лексеми **рядчик, підрядчик** («Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського, С. Єфремова, «Словарь російсько-український» М. Уманця, А. Спілки). Лексема **підрядчик** етимологічно пов'язана з іменником **підряд** «зобов'язання виконувати роботу на чис-небудь замовлення за певну оплату, робота, що виконується за таким зобов'язанням», **підрядний, підрядити** – запоз. з рос. мови; р. **подряд** [ЕСУМ : 396]. Фіксуємо також лексеми **збірщик**, напр. : **Збірщик** *зібрав з чотирьох хуторів по 90 карб.* (Степовик : 24).

У «Російсько-українському словнику» за редакцією А. Кримського, С. Єфремова синонімами до *збіриць* є *правіжник*, *доправиць*, *стягач*, (вульг.) *здириць* як відповідники до рос. *взыскатель*; і *збірець*, *збіриць* до рос. *сбориць*. У «Словарі російсько-українському 1893–1898 рр.» М. Уманця, А. Спілки до рос. *сбориць* подано відповідники *збіриць*, *поборець*, *побірчий*, *побірець*, *побірниця*, мита – *митник*, лайливо або глузливо – *здириць*.

Наступна тематична група – назви будівель, господарських споруд та їх частин, напр. : *Збудовали світлиці та 2 однакові комори* (Чепіга : 4); *Хлопчик вніс у комору 7 разів по кавуну* (Чепіга : 29); *світлиця* «1. Чиста, світла, парадна кімната в будинку. 2. Кімната в будинку. 3. Невелика кімната у верхній частині будинку» [СУМ, IX : 92]; *комора* «1. Окрема будівля для зберігання зерна тощо. 2. Приміщення в житловому будинку, де тримають продукти харчування, хатні речі тощо. 3. *рідко*. Те саме, що склад» [СУМ, IV : 248]; *Хуторянин купив вітряк, хату та комору і за все віддав 805 карб.* (Степовик : 90). Синонімом до слова *комора* в значенні «4. *рідко*. Те саме, що склад» [СУМ, IV : 248] є *инбар*, напр. : *В одному инбарі було укупця 900 четвертей зерна* (Чепіга : 4); *В гамазей стільки хліба, що його можна було роздати 15 сім'ям по 8 пудів* (Степовик : 19); *В гамазей привезли: 5 підвід жита по 400 пудів та 20 підвід ячменю по 30 пуд по кожній* (Чепіга : 9); *гамазей, ч., гамазея, ж., заст.* «Будівля для зберігання зерна, муки та інших предметів» [СУМ, II : 24]. *До млина привезли гречки* (Чепіга : 5). Представлено тематичну підгрупу назв приміщень чи господарських об'єктів для утримання свійських тварин, птиці, комах, напр. : *Пасішник поставив в-осени в омшаник 60 вуликів* (Чепіга : 4); *омшаник* «Утеплене приміщення для зимівлі бджіл» [СУМ, V : 695]; *У стайні стояло 8 коней* (Чепіга : 30); *стайня* «Спеціальне приміщення, будівля, де тримають коней; конюшня» [СУМ, IX : 30]; *В кошару загнали спершу 50 овець, а потім ще 40* (Чепіга : 41); *кошара* «1. Загорода або хлів для овець, кіз; вівчарня» [СУМ, IV : 315]; *На голубнику сиділо 4 пари голубів* (Чепіга : 30); *голубник* «Приміщення для голубів» [СУМ, II, с. 119]; *В оборі 4 корови* (Чепіга : 9); *обора* «Відгороджена частина подвір'я з приміщеннями для худоби» [СУМ,

V : 550]; *Біля ясел стояло 7 коней* (Чепіга : 17); *ясла* «Відгороджене в хліві місце, куди закладають корм для худоби» [СУМ, XI : 665].

Наступна група – назви споруд, обладнання, машин і механізмів, їхніх частин, що становить основу транспорту, напр. : *На чугунку привезли борошно* (Степовик : 4); *чугунка заст., розм.* «Залізниця» [СУМ, XI : 373]. Таке саме значення зафіксовано в «Словнику української мови» 1927–1928 рр. Б. Грінченка (вид. 3-тє, за ред. С. Єфремова, А. Ніковського), у «Словарі російсько-українському» 1893–1898рр. М. Уманця, А. Спілки. Фіксуємо контексти вживання слова *чугунка* в значенні «поїзд», напр. : *Чугунка пробігла в хвилину 375 саж* (Чепіга : 66). Звернемо увагу ще на такі назви: *Поїзд від одного города пробігав що-години на 17 верс. більше поїзда другого города* (Степовик : 85); *Купив дві молотилки* (с. 6); *молотарка* «Машина для обмолочування сільськогосподарських культур» [СУМ, IV : 790]; *6 коней хотять запрягти в 2 брички порівну* (Чепіга : 32); *бричка* «Легкий візок для їзди, іноді з відкидним верхом» [СУМ, I : 237]; *На 4 десятини вивезено по 172 повозки гною* (Чепіга, с. 33); *повозка* «Безресорний простої будови екіпаж на колесах; взагалі будь-який колісний перевізний засіб простої будови» [СУМ, VI : 690]; *Обід переднього колеса повозки 4 аршина навкруги* (Чепіга, с. 41); *обід* «1. Зовнішня частина колеса, звичайно обведена шиною. // Зовнішня частина круглого або циліндричного предмета» [СУМ, V : 502]; *Переднє колесо гарби має навкруги 3 арш., а заднє 4 арш.* (Степовик, с. 55); *9 гарб жита* (Чепіга : 33); *гарба* «Високий віз на двох або чотирьох колесах» [СУМ, II : 29]; *Пан взяв тройку коней, а у майстра тарантас* (Чепіга : 6); *тарантас* «Чотириколісний візок на довгих розворах для далекої дороги» [СУМ, X : 39]; *На чотирьох хурах везли по 40 пудів клажі* (с. 13); *хура* «1. Великий віз або сани для перевезення вантажу, людей тощо; підвода. // Віз або сани з поклажею» [СУМ, XI : 173]; *За 656 карб. пан купив молотилку, сіялку та четверо однакових коней* (Астряб : 38); *сіялка* «Те саме, що сівалка»; *сівалка* «Сільськогосподарська машина для висіву насіння сільськогосподарських культур, кормових трав, деревних рослин, а також для внесення добрив у ґрунт» [СУМ, IX : 211]. Слова-назви сільськогосподар-

ських знарядь, їх частин, напр. : *У **букарі** ходять б коней і один кінь у **бороні*** (Чепіга : 9); букер «Сільськогосподарське знаряддя для розпушування ґрунту» [СУМ, I : 252]; борона «Сільськогосподарське знаряддя для розпушування землі» [СУМ, I : 219]

Часто опис змісту задачі супроводжується прикладами із тогочасного життя, тому вживаними є водночас і назви предметів, і трудові процеси, напр. : *До **сажалки**, в котрій вміщається 2500 бочок води, прямують три **жолоби*** (Степовик : 85); *До **чану**, мірою на 4 бочки, прироблені 2 **кранти**; через один крант він сповняється водою за 10 годин, а через другий, спідній крант вся вода з його витікає за 16 годин. Скільки води збереться у чані, коли разом пустити обидва кранти на 9 годин?* (О. Степовик : 85); сажалка, сажавка «Невелике штучне водоймище, в якому розводять і утримують рибу; копанка» [СУМ, IX : 15]; **чан** «Посудина, що формою нагадує великий бак або діжку» [СУМ, XI : 267]; жолоб «2. *спец.* Дерев'яний, металевий і т. ін. пристрій для пересипання, пересування, переливання, зсипання, зливання чого-небудь» [СУМ, II : 543]; крант «*діал.* Кран (див. кран¹)» [СУМ, IV : 324] кран¹ «1. Трубка з затвором, прикріплена до водопроводу, газопроводу чи іншого резервуару для виливання рідини, випускання газу. 2. Пристрій особливої конструкції для перекриття трубопроводу» [СУМ, IV : 323]. Фіксуємо назви ділянок землі: *В одному селі **лучної землі** 100 десятин, **селидїбною** на 20 десятин більше, а **хліборобної** вчетверо більше* (Чепіга : 8); **лучний** «1. Прикм. до лука» [СУМ, IV : 560]; *Скільки коштує **десятинна земля*** (Чепіга : 31); Прикметник **десятинний** не зафіксовано, іменник десятина має значення «1. Стара російська одиниця земельної площі, яка дорівнює 1,09 гектара (2400 кв. сажнів)» [СУМ, II : 256], тому, на нашу думку, десятинна земля – це земля, площа якої дорівнює десятині. Ще один приклад: *В одному повіті **хліборобної землі**, вигонів та під **селидїбами** усього 228742 десятин* (Чепіга : 31); **селитьба** «*заст.* 1. Селище (у 1 знач.). 2. Ділянка землі біля будинку, зайнята городом, садом; садиба» [СУМ, IX : 118].

Одвічним для українців є хліборобство, тому в задачах досліджуваного періоду засвідчуємо іменники на позначення хлібних злаків,

насамперед це слово **збіжжя**, яке В. В. Жайворонок тлумачить як «1) рослини та зерно хлібних злаків; слово одного кореня зі словом *бог* (означає «те, що подають боги»); символізує багатство і щастя (при засіванні, у весільному обряді) [Жайворонок : 239]. В «Етимологічному словнику української мови» це слово пов'язують з давньоіндійською мовою й реконструюють у ньому значення саме «щастя, багатство» [ЕСУМ, II : 247], напр.: *Скільки змололи кожного **збіжжя**, коли жита було змолото утроє більш, ніж пшениці, та ще 9 мірок?* (Степовик : 15). Автори подають цілі тематичні блоки: *збіжжя, жито, пшениця, зерно, змолотили, вітряк* – фрагмент картини світу, господарської діяльності, напр. : *Господарь змолотив 120 кіп **жита** та **пшениці**; кожна копа пшениці дала гуртом 8 пуд. 26 хун. зерна, а копа жита – 7 пуд. 35 хунт.* (Степовик : 93); *До **вітряка** привезено 22 мірки **збіжжя**; $\frac{5}{8}$ його вже змололи. Скільки **збіжжя** ще **не змолото?*** (Степовик : 83). Зернові культури складали після жнив по-різному. Це могли бути: **ворох** «рідко. Те саме, що купа» [СУМ, I, с. 742], напр.: *Два **ворохи** жита* (Чепіга : 9); **копа** «1. Стіжок із 60 снопів хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху. // Копиця (у 1 знач.)» [СУМ, IV : 278], напр. : *4 **копи** ячменю* (Чепіга : 63); **копиця** «Невеликий стіжок сіна, соломи тощо» [СУМ, IV : 281], напр.: *Хазяїн мав на степу 5 великих **копиць** сіна* (Чепіга : 38); **скирта** «Великий стіг сіна, соломи або необмолочених снопів хліба, щільно укладених певним способом для зберігання просто неба. // *чого, перен., розм.* Велика кількість» [СУМ, IX : 427], напр. : *Господарь продав 4 **скирти** сіна* (Степовик : 5). Фіксуємо синонім до слова **скирта** – **ожеред** «Велика, відповідним чином укладена купа соломи, сіна або помолоченого хліба; скирта» [СУМ, V : 646], напр.: *Пан продав 18 **ожередів** соломи* (Чепіга : 37). Укладали хлібні злаки також у **сніп** «1. Зв'язаний оберемок зрізаних стебел (з колосками) хлібних злаків та інших культур» [СУМ, IX : 709], напр. : *Скільки **снопів** нажали дівчата?* (Чепіга : 19); **стіг** «Округла або чотирикутна з заокругленою вершиною щільно укладена велика купа сіна, соломи, снопів хлібних злаків і т. ін., що зберігається просто неба» [СУМ, IX : 709], напр. : *Стоги сіна, мірка вівса*

(Степовик : 21). Щодо складу таких тематичних блоків лексем важливі опозиції: *обмолочена* (зерно) – *необмолочена* (помолочена) *зернова культура*. Маємо приклади вживання іменника **мірка** в різних підзначеннях, а саме: як «2. Народно-побутова одиниця об'єму сипких тіл місткістю від 16 до 25 кг та посудина такої місткості» [СУМ, IV : 746]. *Зерно для продажу та інші сипкі речовини міряли пудами, а в хатньому господарстві – міркою*» (Чепіга : 24), напр. : *У господаря 156 мірок пшениці, а жита вдвоє більш; все збіжжя він висипав в мішки, по 4 мірки в кожній. Скільки у його мішків збіжжя?* (Степовик : 33) – йдеться про міру сипких тіл і порівняймо контекст, де згадується посудина для зберігання зерна, картоплі тощо: *На 25 підводах одправлено 93 четв . 2 мір. 7 гар. пшениці, однаково на кожній. Скільки було наважено на кожну підводу, коли мірка пшениці важила 48 хунтів?* (Степовик : 67) *У господаря було 9 мірок сім'я* (Чепіга : 36) *Один чоловік посадив на в'городі 52 мірки картоплі, а сусід його на такому ж шматку землі у полі – 65 мірок; на в'городі зібрали*

468 мірок, а в полі 520 мірок. Де кращий врожай? (Степовик : 84). У різних значеннях вживано лексему **голова**, напр. : *15 голів товару* (Чепіга : 62) «1. Одиниця ліку худоби» [СУМ, II : 109]; *7 голів сахарю по 20 хунтів в кожній* (Степовик : 13); **голова** «9. Продукт харчування у вигляді кулі, конуса» [СУМ, II : 109], а також засвідчуємо функціонування лексеми **голова**: *У льоху в однім кутку лежало 4 головок капусти* (Чепіга : 46); «1. Кулясте чи довгасте суцвіття або кулястий плід окремих рослин на кінці стебла» [СУМ, II : 112].

Отже, у навчальних текстах з математики першої третини ХХ століття цілісно представлено мовну картину світу українців – засіб виявлення різних знань про світ. Відображена в мовних формах і семантиці мовна картина світу – не лише факт національно-культурної спадщини нації загалом, але й джерело уявлень про суспільно-політичний устрій, розвиток економіки того часу. Водночас зібраний матеріал унааявнює неусталеність мовних норм, відсутність системності у відтворенні мовної картини світу українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Словарь української мови: у 4 т. Київ, 1907–1909.
2. Дога В. Перші роки шкільного навчання. До питання про методи й плани праці в сучасній трудовій школі. Київ : Всеуито, 1922. 35 с.
3. Етимологічний словник української мови: у семи томах. Т. 1–6. Київ: Наукова думка, 1982–2012.
4. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія. Київ: НДІУ, 2007. 444 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
6. Жайворонок В. В. Лексична система мови і значення мовних одиниць. Мовознавство. 1999. № 6. С. 32–46.
7. Потєбня О. О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Упоряд. Ю. Шевельов. Нью-Йорк, 1992, 155 с.
8. Словник української мови : в 11 т. Ред. : І. К. Білодід, П. Й. Горєцький, А. А. Бурячок та ін. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
9. Чепіга Я. Методика навчання в трудовій школі першого концентру. Київ : Державне видавництво України, 1930. 277 с.
10. Jerzy Bartmiński, Językowe podstawy obrazu świata, Lublin 2006, s. 14.
11. Hegel GWF. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/>
12. Humboldt Wilhelm von, Schriften zur Sprache. Hrsg. Michael Böhler. Stuttgart 1973.

ДЖЕРЕЛА

1. Астряб Ол. Арифметичний задачник для села (приспосований до комплексної системи викладання). Перший рік навчання. Випуск 1 (Ознайомлення з першим десятком). Київ : Держ-Грест «Київ-Друк», 1924. 84 с.
2. Степовик О. Арифметичний, або щотний задачник. Полтава : Електрична друкарня Г. І. Маркевича, 1906. 183 с.
3. Чепіга Я. Задачник для початкових народних шкіл. Київ – Відень : Т-во «Дзвін», Видавництво «Українська школа» під орудою С. Русової, Ю. Сірого, Я. Чепіги, С. Черкасенка, 1918. 68 с.

REFERENCES

1. Hrinchenko, B. (1907–1909). Slovar ukraïnskoi movy: u 4 t. [Ukrainian language dictionary]. Kyiv.
2. Doha, V. (2022). Pershi roky shkilnoho navchannia. Do pytannia pro metody y plany pratsi v suchasniï trudovii shkoli. [The first years of schooling. On the question of methods and plans of work in a modern labor school]. Kyiv. Pp. 33–41.
3. Etymolohichnyi slovnyk ukraïnskoi movy: u 7 t. (1982–2012.). [Etymological Dictionary of the Ukrainian Language]. T. 1–6. Kyiv.
4. Yermolenko, S. Ya. (2007). Mova i ukraïnoznavchyi svitohliad : monohrafiia. [Language and Ukrainian worldview]. Kyiv.
5. Zhaivoronok, V. V. (2006). Znaky ukraïnskoi etnokultury: slovnyk-dovidnyk [Signs of Ukrainian ethnoculture]. Kyiv.
6. Zhaivoronok, V. V. (1999). Leksychna systema movy i znachennia movnykh odynts. [The lexical system of language and the meaning of linguistic units.]. Movoznavstvo. 1999. № 6. pp. 32–46.
7. Potebnia, O. O. (1992). Mova. Natsionalnist. Denatsionalizatsiia. [Language. Nationality. Denationalization]. Niu-York.
8. Slovnyk ukraïnskoi movy (1970–1980) [Dictionary of the Ukrainian language]: u 11 t. / hol. red. I. K. Bilodid. Kyiv.
9. Stavyska, L. O. (2015). Hender: mova, svidomist, komunikatsiia. [Gender: language, consciousness, communication]. Kyiv.
10. Jerzy Bartmiński, (2006). Językowe podstawy obrazu świata, Lublin.
11. Hegel GWF. Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse. URL: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/>
12. Humboldt Wilhelm von, (1973). Schriften zur Sprache. Hrsg. Michael Böhler. Stuttgart.

SOURCES

1. Astriab, Ol. (1924). Arytmetychnyi zadachnyk dlia sela (prystosovanyi do kompleksnoi systemy vykladannia). [Arithmetic problem book for the village (adapted to the integrated teaching system)]. Vypusk 1 (Oznaïomlennia z pershym desiattkom). Kyiv.
2. Stepovyk, O. (1906). Arykhmetychnyi, abo shchotnyi zadachnyk. [Arithmetic problem book]. Poltava.
3. Chepiha, Ya. (1918). Arytmetychni pravyla dlia pochatkovykh shkyl. [Arithmetic rules for elementary schools]. Kyiv.

A. A. TARAN

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
E-mail: alla_taran@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8091-1477>*

THE LINGUISTIC WORLDVIEW OF UKRAINIANS IN MATHEMATICS TEXTBOOKS OF THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY

The article offers an analysis of the linguistic worldview of Ukrainians based on instructional texts from problem books for various types of schools authored by Ya. Chepiha, Ol. Astriab, and O. Stepovyk, published in the Dnieper region during the first third of the 20th century. The universal concept of the linguistic worldview is interpreted as a means of revealing knowledge about the world. It is established that each mathematical problem represents an experience of a specific situation and a cultural background into which students are immersed during their schooling.

Particular attention is devoted to the vocabulary of the trade and economic sphere, as economic topics constituted an integral aspect of teaching mathematics. A thematic group of names denoting participants in trade and economic relations is identified, along with a subgroup of terms referring to persons engaged in resale for profit; their hyperonymic–hyponymic structure is systematically organized. It is observed that some of these lexical items are not codified and occur only in colloquial usage. The collected material also enables the identification of additional thematic groups: names of buildings, farm structures, and their parts (including the subgroup designating facilities for keeping domestic animals, poultry, and insects); names of constructions, equipment, machines and mechanisms, and their components that form

the basis of transport; and names of land plots. Because agriculture has been a fundamental element of Ukrainian life since ancient times, the problems in school textbooks of the studied period also contain nouns denoting cereal crops. Within these thematic blocks, important oppositions are noted, such as threshed (grain) vs. unthreshed (unprocessed) cereal crops.

It is concluded that the linguistic worldview reflected in the instructional texts represents a significant component of the national and cultural heritage of the Ukrainian people.

Key words: linguistic worldview, trade and economic vocabulary, thematic group, thematic subgroup, hyperonym, hyponym.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025